

ПРО НОМІНАЦІЮ РИС ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ ПІВДЕННОЇ ДОНЕЧЧИНИ

У статті подано структурно-семантичний аналіз окремих найменувань людини за поведінкою, вчинками на матеріалі новожитніх українських східностепових говірок Південної Донеччини, що дозволило визначити лексичний репертуар відповідної групи номінацій, виявити особливості їх семантичної структури й функціональної активності. Проведено лексичні паралелі з іншими діалектними масивами.

Ключові слова: українські східностепові говірки, лексико-семантична група, сема, репрезентант, номінація, назви рис людини.

В статье представлен структурно-семантический анализ отдельных наименований человека по поведению, поступкам на материале новожильческих украинских восточностепных говоров Южной Донетчины, что позволило определить лексический репертуар соответствующей группы номинаций, выявить особенности их семантической структуры и функциональной активности. Проведены лексические параллели с другими диалектными массивами.

Ключевые слова: украинские восточностепные говоры, лексико-семантическая группа, сема, репрезентант, номинация, названия черт человека.

The article deals with structural and semantic analysis of a person's certain denominations according to his manners and behaviour on the material of newly formed Ukrainian eastern steppe dialects of Southern Donetsk region. All these make it possible to determine lexical repertoire of a definite group of nominations as well as to reveal specific features of their semantic structure and functional activity. The author draws a parallel between them and other dialect massives.

Key words: Ukrainian eastern steppe dialects, lexico-semantic group, seme, representant, nomination, names of people's character.

У сучасній вітчизняній діалектології активізувалося дослідження номінативної системи новостворених українських східностепових говірок. Так, значний інтерес до особливостей різних тематичних груп лексики у згаданому континуумі виявили Л. Д. Фроляк (флорономени) [9], В. Ю. Дроботенко (обрядова лексика) [2], Н. Б. Клименко (найменування одягу) [4], Н. П. Сіденко (географічна апелятивна лексика) [7], С. Ю. Тарасенкова (номінація осіб за спорідненістю та свояцтвом) [8], Н. Г. Загнітко (назви їжі, напоїв) [3], М. С. Кушмет (сільськогосподарська лексика) [5] та ін. Лексику східностепового обширу відображено на картах «Атласу української мови» [1], який є основою для опису динаміки говіркових номінативних одиниць. Постає питання про комплексне вивчення назв рис людини в новожитньому українському східностеповому просторі, що й зумовлює актуальність пропонованої розвідки.

Метою статті є структурно-семантичний аналіз окремих найменувань людини за поведінкою, вчинками на базі українських східностепових

говірок Південної Донеччини, що передбачає виявлення лексичного репертуару відповідної групи номінацій, висвітлення особливостей їх семантичної структури й функціональної активності, а також проведення лексичних паралелей з іншими діалектними континуумами.

Розглянемо специфіку вираження деяких сем досліджуваної лексико-семантичної групи.

Сема 'бридливий' об'єднує такі номени: *бре^вз'ливий* (78 н. пп.: 3-8, 10-21, 23-26, 28-30, 32-35, 37-43, 45-50, 52-68, 71, 73-76, 78, 79, 81, 82, 84, 85, 87-94), *ги^ед'ливий* (11 н. пп.: 1, 9, 31, 36, 44, 61, 70, 73, 76, 77, 90) (і словотвірні варіанти *д'гидли^евий* – 1 н. п. (2) і *ги^ед'отний* – 1 н. п. (22)), *бри^ед'ливий* (8 н. пп.: 27, 51, 53, 56, 61, 80, 83, 86), *ве^вре^вд'ливий* (2 н. пп.: 69, 72), *кап'ризний* (1 н. п.: 72). Аналізована сема у східностеповому мікроконтинуумі представлена переважно одним відповідником, синоніми наявні тільки в 7 говірках: по дві номінації – у 6 н. пп., по три – в 1 н. п.

Сема 'вередливий' представлена в більшості говірок двома загальноновживаними прикметниками

ве^uре^uдливий і *кап^lризний* (94 н. пп.). Синоніми до цих номенів виявлено в 16 говірках: *уредний* – у 5 н. пп. (58, 60, 78, 81, 87), *не^uре^uб^l’ірлі^eвий* – у 7 н. пп. (27, 31, 37, 40, 85, 88, 93), *не^uре^uборч^l’івий* – у 2 н. пп. (19, 56), *при^eмхливий* – у 2 н. пп. (72, 92).

Опозиція ‘вередун’ : ‘вередуха’ реалізована в досліджуваному обширі корелятивними парами *ве^uре^uдливий* : *ве^uре^uдлива* і *кап^lризний* : *кап^lризна* (61 н. пп.: 1, 2, 6-13, 15-18, 20, 22-25, 28, 29, 32-36, 38, 39, 42-46, 48-53, 55, 57, 61-68, 70, 71, 73-76, 79, 80, 82, 86, 89, 90), *ве^uре^uдун* : *ве^uре^uдуха* (24 н. пп.: 3-5, 21, 26, 27, 31, 37, 40, 47, 54, 56, 58, 60, 69, 72, 78, 81, 85, 88, 91-94), *кап^lризник* : *кап^lризниця* (2 н. пп.: 19, 59), *кап^lри^eзун* : *кап^lри^eзуха* (1 н. пп.: 30) та іменниками спільного роду *ве^uре^uда* (3 н. пп.: 41, 77, 83), *кап^lриза* (2 н. пп.: 84, 87), *ка^lмиза* (1 н. пп.: 14); також засвідчено в 1 н. п. (1) іменник-комполит *кишко^lмот* зі значенням ‘вередун’.

Семи ‘криклива людина’ властиві тільки корелятивні пари – субстантивовані прикметники-опозити (*кри^eк^lливий* : *кри^eк^lлива* – 46 н. пп. (6-8, 10-12, 15-18, 21, 23, 25-29, 32-35, 42, 43, 45, 48, 49, 51, 52, 55, 57, 59, 66-68, 72, 73, 75, 77, 80, 83-86, 90, 91, 93), *гор^lластий* : *гор^lласта* – 8 н. пп. (5, 24, 31, 38, 40, 44, 54, 58), деривати *гор^lлатий* : *гор^lлата* – 3 н. пп. (53, 76, 87)) та словотвірні опозити (*кри^eкун* : *кри^eкуха* – 18 н. пп. (2, 9, 19, 20, 22, 36, 39, 47, 50, 61, 62, 69, 79, 81, 82, 88, 89, 92), *горло^lват* : *горло^lватка* – 11 н. пп. (3, 4, 13, 14, 46, 56, 60, 63-65, 78), *горло^lпан* : *горло^lпанка* – 8 н. пп. (1, 30, 37, 41, 70, 71, 74, 94)). Серед іменникових репрезентантів найвищої поширеності набули лексеми *кри^eкун* : *кри^eкуха* (18 фіксацій), які відзначено в сусідніх східнословобожанських говірках із тим самим значенням [ЛС, с. 30], у віддалених – західнополіських – із широкою семантикою: *крикун* ‘той, хто кричить чи голосно розмовляє’, ‘хвороблива плаксивість у дітей вночі’ (подано ремарку «мед.» – «медичний (назва хвороби)»), ‘підсадна качка для приманювання селезень під час полювання’, *крикуха* ‘криклива жінка’, ‘підсадна качка для приманювання селезень під час полювання’, ‘вабик для приманювання селезень’ [АЗП, I, с. 255].

Семи ‘криклива дитина’ реалізована лише субстантивованими прикметниками середнього роду – *кри^eк^lливе* (92 н. пп.: 1-16, 18-34, 36-94) і *ро^lтате* (2 н. пп.: 17, 35).

Як правило, єдиним маніфестантом – прикметником *балуваний* (н. пп. 1-94) – в обстежуваному діалектному ландшафті представлена сема ‘пустотливий’. Синонім до нього (номен *пустотливий*) відзначено тільки в 5 говірках (н. пп. 2, 50, 60, 67, 72).

Семи ‘пустун’ і ‘пустунка’ репрезентовані рядом відповідників, до якого входять шість опозитивних пар та один іменник спільного роду. Найчастотнішою в досліджуваному обширі є корелятивна пара *ш^lкодник* : *ш^lкодниця* (73 н. пп.: 1, 3-13, 15-29, 31-35, 38-41, 43-49, 51-53, 55, 57, 58, 61, 63-69, 72, 73, 75, 78-82, 84-87, 89, 90, 93, 94),

яка властива із тією ж семантикою нижньо-наддніпрянським [ЧНН, IV, с. 237, 238] і східно-словобожанським говіркам (щоправда, в останніх словотвірні опозити ще передають значення ‘бешкетник’ : ‘бешкетниця’ [ЛС, с. 62]; лише два поодинокі номени (іменники чоловічого роду) відзначено в західнополіських говірках: акцентний варіант *ш^lкодник* ‘той, хто робить якесь зло, шкodu’ [АЗП, II, с. 268], фонетичний – *ш^lкодник* ‘бешкетник’ [СР, с. 133]). Інші номінативні одиниці можна вважати спорадичними: *балоу^lник* : *балоу^lниця* (5 н. пп.: 42, 54, 59, 60, 76), *пустун* : *пустуха* (5 н. пп.: 14, 70, 77, 83, 88), *пустун* : *пустунка* (3 н. пп.: 2, 50, 91), *пустун* : *пустушка* (3 н. пп.: 30, 37, 62), *бри^eкун* : *бри^eкуха* (1 н. пп.: 92), *ш^lкода* (4 н. пп.: 36, 56, 71, 74).

Для сем ‘бешкетник’ і ‘бешкетниця’ характерні три корелятивні пари (*шибе^eник* : *шибе^eниця* – 55 н. пп. (1, 6-8, 10-16, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 28-34, 38-40, 42, 43, 45-48, 51-55, 57, 59-61, 66-68, 73, 75, 79, 80, 82, 84, 87, 89, 90, 94), *бе^uшкетник* : *бе^uшкетниця* – 15 н. пп. (2-5, 9, 17, 22, 36, 50, 62, 72, 81, 83, 86, 92), *балоу^lник* : *балоу^lниця* – 3 н. пп. (35, 56, 76) та чотири іменники спільного роду (*з^lрвиголова* – 11 н. пп. (27, 44, 58, 70, 71, 74, 77, 78, 85, 88, 93), *од^lрвиголова* (дериват) – 4 н. пп. (19, 63, 64, 65), *ш^lкода* – 4 н. пп. (25, 41, 49, 91), *розби^eшака* – 2 н. пп. (37, 69).

Функцію маніфестантів семи ‘дивак’ виконують чотири іменники чоловічого роду: *ч^lудак* (86 н. пп.: 1, 3-39, 41-57, 59-69, 72-83, 85-87, 90-94) (деривати *ч^lуд’ик* – 2 н. пп.: 58, 84 і *ч^lудило* – 1 н. пп.: 88), *ди^eвак* (5 н. пп.: 2, 40, 70, 71, 89). Деякі назви (або їх варіанти) зафіксовано в різних українських діалектних обширах: *ч^lудак* ‘тс’ і ‘чоловік, який любить жартувати’, *ч^lудач’ка* ‘жінка, яка любить жартувати’, *ч^lуди^eк* ‘людина, яка своїми вчинками викликає здивування оточуючих’, *ч^lудо* ‘тс’, *ди^eвак* ‘тс’ [ЛС, с. 61, 19] – у східнословобожанському; *чудак* ‘тс’ [СР, с. 131], *чудило* ‘той, хто жартує, веселить інших’ [АЗП, II, с. 256] – у поліському; *ч^lуда’ка* (вигук) ‘уживається при спостереженні чогось незвичайного, чудного’ [ЧНН, IV, с. 222] – у нижньонаддніпрянському.

Опозиція ‘хитрун’ : ‘хитруха’ реалізована в більшості аналізованих говірок загальноновживаними номінаціями (н. пп. 1-94) – субстантивованими прикметниками-опозитами *хитрий* : *хитра* та іменником спільного роду із згрубілим суфіксом -*уг-* (*хи^eт^lр’уга*). В окремих говірках до цих назв виявлено по одному синоніму: в парадигматичні відношення вступають словотвірні опозити *хи^eт^lрун* : *хи^eт^lруха* (24 н. пп.: 2, 17, 21, 26, 28, 37, 40, 47, 50, 53, 54, 57, 61-64, 72, 76, 81, 82, 89, 90, 93, 94) і *хи^eт^lр’ак* : *хи^eт^lр’ач’ка* (5 н. пп.: 19, 39, 60, 74, 80), субстантивовані прикметники-опозити (композити) *хи^eт^lр’омудрий* : *хи^eт^lр’омудра* (2 н. пп.: 9, 71), субстантивовані прикметники-опозити, що вживаються в переносному значенні, – *мудрий* : *мудра* (1 н. пп.: 4; СУМ подає одне з п’ятьох значень прикметника *мудрий* із ремаркою «іронічне» – ‘хитрий’ [СУМ, IV, с. 819]). Крім

того, засвідчено синонімічні найменування тільки на позначення хитрої жінки: іменник *шел'ма* (18 н. пп.: 14, 20, 22, 24, 25, 27, 31, 49, 54, 57, 70, 74, 80, 85, 90, 91, 93, 94), компаратив *хитра йак ли^есиц'а* (1 н. п.: 84) і вторинний номен *ли^есиц'а* (1 н. п.: 25).

Наявністю лише одного синоніма – лексеми *пронозли^евий* – у 2 говірках (н. пп. 20, 84) характеризується сема ‘пронозливий’; остання має переважно єдиний репрезентант – загальноновживаний прикметник *про^нирли^евий* (н. пп. 1-94).

Сема ‘проноза’ представлена в більшості говірок єдиним відповідником – іменником спільного роду *про^нира* (н. пп. 1-94). Як синоніми до цієї лексеми в окремих н. пп. виступають такі номінативні одиниці: іменники спільного роду *п^ройда* (10 н. пп.: 26, 30, 31, 40, 56, 74, 77, 80, 85, 93), *про^йдоха* (4 н. пп.: 14, 27, 78, 87), *про^ноза* (2 н. пп.: 20, 84), *про^лаза* (2 н. пп.: 58, 94) і стійке порівняння *йак ли^есиц'а* (2 н. пп.: 37, 39).

Сема ‘людина, яка намагається в будь-який спосіб звернути на себе увагу’ представлена загальноновживаним іменником спільного роду *вискоч'ка* (н. пп. 1-94); лише в говірці н. п. 48 зафіксовано поодинокий синонім – лексему *йакало*.

Семі ‘хвастливий’ притаманні п'ять маніфестантів: *хваст'ливий* (70 н. пп.: 2-7, 9-13, 15-18, 20-25, 28-30, 32-34, 36-40, 42-48, 50-53, 55, 59-70, 72, 73, 75, 76, 78-81, 84-87, 89, 91) (і словотвірний варіант *хвасто^витий* – 14 н. пп.: 1, 8, 19, 27, 31, 35, 41, 54, 56, 71, 77, 82, 83, 94), *хвал'ку^ватий* (7 н. пп.: 14, 26, 49, 58, 88, 90, 93), *зада^вакуватий* (2 н. пп.: 74, 92) (і дериват *зада^вастий* – 1 н. п.: 57). Номени *хваст'ливий*, *хвасто^витий*, *зада^вакуватий* зафіксовано у східнословобожанських говірках із тим самим значенням (щоправда, ці назви вживаються ще на позначення зарозумілого, який поводитьсь пихато) [ЛС, с. 59, 24], лексему *зада^вастий* – у нижньонадніпрянських теж з аналогічною семантикою (‘задавакуватий, хвастливий’) [ЧНН, II, с. 24].

Для семи ‘хвастлива людина’ характерні іменники *хвастун* (84 н. пп.: 1-13, 15-25, 27-48, 50-56, 59-73, 75-87, 89, 91, 94), *хвал'ко* (7 н. пп.: 14, 26, 49, 58, 88, 90, 93), *зада^вака* (3 н. пп.: 57, 74, 92). Діалектні словники засвідчують наявність усіх репрезентантів аналізованої семи: *хвастун* ‘тс’ [ЛС, с. 59], *хвастуни* ‘хатні квіти’ (ботанічна назва, що вживається в множині) [СП, с. 97]; *хвал'ко* ‘хвастлива людина’ [ЛС, с. 59], *хвалько* ‘той, хто любить хвастатися будь-чим’ [АЗП, II, с. 225]; *зада^вака* ‘хвастлива людина’ [ЛС, с. 24], *задавака* ‘гордий чоловік’ [СР, с. 64], *задавака* ‘хвалько, чванько’ [БПГ, с. 37].

Сема ‘соромливий’ має в досліджуваних говірках переважно один маніфестант – прикметник *сти^едливий* (н. пп. 1-94). По одному синонімічному найменуванню зафіксовано в 32 н. пп.: *с'т'ис'н'ит'їл'ний* (8 н. пп.: 1, 17, 46, 50, 76, 79, 82, 84), *сором'ливий* (7 н. пп.: 37, 41, 49, 53, 85, 88, 89) (дериват *сором'язливий* – 6 н. пп.: 30,

57, 60, 74, 90, 93), *ск'ромний* (5 н. пп.: 2, 28, 45, 58, 78), *сов'існий* (3 н. пп.: 39, 51, 64), *зас'т'ен'ч'ї'євий* (3 н. пп.: 9, 65, 77).

Сема ‘безсоромний’ у більшості говірок також представлена одним репрезентантом, у ролі якого найчастіше виступає прикметник *бе^с:тидний* (86 н. пп.: 1-7, 10-49, 51-53, 55-79, 81-83, 85-87, 90-94), рідше – *бе^с:о^ромний* (8 н. пп.: 8, 9, 50, 54, 80, 84, 88, 89). По одному синоніму відзначено у 23 говірках: *бе^с:ов'існий* – у 16 н. пп. (1, 3-5, 19, 22, 35, 41, 45, 51, 59, 65, 76, 77, 80, 82), *бе^с:тижсий* – у 7 н. пп. (2, 26, 46, 63, 67, 78, 85).

Опозиція ‘безсоромник’ : ‘безсоромниця’ реалізована трьома парами корелятивів: *бе^с:тидник* : *бе^с:тидниц'а* (82 н. пп.: 1-7, 10-26, 28, 29, 31-40, 42-49, 52, 53, 55-79, 81-83, 85-87, 90-94), *бе^с:о^ромник* : *бе^с:о^ромниц'а* (8 н. пп.: 8, 9, 50, 54, 80, 84, 88, 89), *сра^мотник* : *сра^мотниц'а* (4 н. пп.: 27, 30, 41, 51).

Сема ‘лихослівний’ представлена шістьма прикметниками та одним стійким виразом. Найпоширенішою у східностеповому мікроконтинумі є лексема *ч'орно^ротий* (77 н. пп.: 1, 3-8, 10-12, 15, 16, 18, 20-37, 39, 41, 43, 45, 47, 49-57, 59, 61-64, 66-92). Інші номінативні одиниці не відзначаються високою функціональною активністю: *мат'уж'ливий* (5 н. пп.: 17, 38, 44, 46, 93), *паш'іку^ватий* (4 н. пп.: 9, 14, 19, 60), *ли^ехий* (3 н. пп.: 2, 42, 48), *лихос'лоўний* (3 н. пп.: 40, 58, 94), *лихо^моўний* (1 н. п.: 65), *злий на йа^зик* (1 н. п.: 13).

Сема ‘хабарник’ представлена дев'ятьма назвами (серед яких наявні різні деривати): *ха^нуга* (94 н. пп.), *ха^нун* (5 н. пп.: 8, 9, 30, 40, 54), *ха^барник* (20 н. пп.: 1, 9, 20, 22, 36, 41, 43, 49, 50, 65, 72, 67, 69, 70, 76, 81, 83, 86, 87, 89), *хаба^р'уга* (1 н. п.: 2), *ўз'аточ'ник* (7 н. пп.: 14, 25, 38, 44, 45, 46, 85), *з'дириш'ч'їк* (6 н. пп.: 51, 58, 76, 79, 88, 90), *з'дирик* (1 н. п.: 42), *обди^ерало* (1 н. п.: 19), *шкуро^ддер* (1 н. п.: 76). Окремі номени відзначено в інших говірках української мови: у новожитніх східнословобожанських – *ха^нуга* ‘тс’, *ха^барни^ек* ‘тс’, *ўз'аточ'ни^ек* ‘тс’ [ЛС, с. 59, 13], в архаїчних західнополіських – *хапун* ‘злий дух’, ‘у прокльоні: *А хапун би тебе вхотив!..*’, вторинні найменування-композиції (щоправда, фонетичні варіанти) *шк'їрод'ор* і *шкуро^д'ор* ‘крутіювата людина’ [АЗП, II, с. 224, 267]; у нижньонадніпрянському просторі зафіксовано рибальський номен *хапуга* зі значенням ‘назва рибалки, який намагається більше, ніж інші, взяти живої риби додому’ [6, с. 65].

Сема ‘розбійник’ має сім репрезентантів: *розби^ешака* (н. пп. 1-94), *розб'їйник* (91 н. пп.: 1-68, 70-75, 77-81, 83-94) (і фонетичні варіанти *раз'бойник* – 2 н. пп.: 76, 82 та *роз'бойн'їк* – 1 н. п.: 69), *бан'дит* (2 н. пп.: 25, 49) (і дериват *бан'д'уга* – 1 н. п.: 88), *харци^ез'ака* (3 н. пп.: 20, 70, 77).

Специфікою реалізації семи ‘п'яниця’ є наявність серед маніфестантів двох загальноновживаних лексем – іменника чоловічого роду *алко^гол'їк* і його деривата *ал'каш* (94 н. пп.). Крім того, в

окремих говірок до цих номенів зафіксовано по одному синоніму. Так, у 17 н. пп. (1, 3, 9, 20, 22, 50, 54, 64, 69, 70, 72, 73, 76, 82, 86, 88, 89) у парадигматичні (синонімічні) відношення вступає іменник спільного роду *пй'а^ниц'а*, у 6 н. пп. (35, 42, 43, 59, 79, 81) – акцентний варіант *пй'аниц'а*, у 2 н. пп. (19, 67) – дериват *пй'а^н'у^{га}*, в 1 н. п. (48) – *пй'ан'ч'у^{га}*, в 1 н. п. (2) – *пй'ан'д'у^{га}*, в 1 н. п. (83) – *пй'ан'ди^{га}*, у 7 н. пп. (8, 26, 40, 53, 74, 91, 92) – іменник чоловічого роду *пй'а^йака*, в 1 н. п. (4) – стійкий вираз *роз'дайс'а / море / ж'аба / л'ізе*. Окремі назви відзначено в різних говірках української мови: *алко'гол'ік*, *ал'каш*, *пй'а^ниц'а*, *пй'аниц'а*, *пй'ан'ди^{га}*, *пй'а^йака* з тим самим значенням – у східнословобожанських [ЛС, с. 8, 49, 44], фонетичний варіант *пй'анди^{га}* 'тс' (подано з ремаркою «зневажливе») – у нижньонаддніпрянських [ЧНН, III, с. 302], *алкаш* 'сильний п'яниця' (із позначкою «фамільярне»), *пй'андю^{га}* 'п'яниця' – у полтавських [СП, с. 8, 76].

Сема 'марнотрат' об'єднує чотири іменникові репрезентанти, з яких два номені є іменниками спільного роду: *тран'жир* (75 н. пп.: 1, 3-29, 31-35, 37-41, 43-50, 53, 55-58, 60, 61, 66-68, 72, 73, 75-84, 86, 89-94), *тран'жир* (8 н. пп.: 30, 54, 59, 62, 71, 74, 85, 87), *марнот'рат* (10 н. пп.: 2, 36, 42, 51, 52, 63-65, 69, 70), *т'рин'кало* (1 н. п.: 88).

Семам 'коханець, полюбовник' і 'коханка, полюбовниця' здебільшого властиві словотвірні опозити *л'у'боуник* : *л'у'боуниц'а* (82 н. пп.: 1-13, 15-18, 20-24, 26, 27, 29, 30, 32-40, 42-49, 52-75, 78-90, 92, 93), *пол'у'боуник* : *пол'у'боуниц'а* (13 н. пп.: 14, 19, 28, 31, 52, 60, 61, 70, 76, 77, 90, 93, 94), *ко'ханец'* : *ко'ханка* (6 н. пп.: 36, 41, 50, 51, 71, 91), *'бахар'* : *'бахар'ка* (1 н. п.: 25), *'бахур'* : *'бахурка* (1 н. п.: 73). У деяких говірках, крім корелятивних пар, виявлено випадки наявності лише іменника чоловічого роду (відповідник жіночого роду відсутній): *'бахар'* (2 н. пп.: 64, 65), словотвірний варіант *'бахур* (4 н. пп.: 21, 70, 76, 77), фонетичний варіант *'бахур'* (4 н. пп.: 4, 14, 63, 64). Для передачі семи 'коханка, полюбовниця' зафіксовано ще словосполучення *'д'іука на стор'н'і*, яке виступає синонімом до іменника *л'у'боуниц'а* в н. п. 49. Цікавою є семантика номена *'бахар'*, його варіантів і похідних від нього утворень у діалектах української мови. Так, у західнополіських говірках засвідчено лексеми *'бахор* 'коханець', *'бахур* 'позашлюбний син', *'бахурка* 'позашлюбна дочка' [АЗП, I, с. 12], у лемківських – *'бахор* 'байстрия, позашлюбна дитина', 'бахур, вередлива дитина' [ПЛ, с. 25], у бойківських – *'бахур* 'дитина' (подано з ремаркою «зневажливе») [ОБГ, I, с. 46], у гуцульських – *'бахур* 'дитина, частіше хлопець', 'пустун, бешкетник' [ГГ, с. 22], у буковинських – *'бахур* 'пустун, бешкетник' (із позначкою «згрубіле») [МСБГ, I, с. 21], у подільських – *'бахур*, *'бахурі* 'дітлах, дітлахи' [БПГ, с. 12]. Зауважимо також, що найменування *'бахур* та його варіанти (з наголосом на першому складі) властиві російським донським говіркам, які межують із досліджуваними: *'бахур*, *'бахурь*, *'бахор*, *'бахорь*, *'бахар*, *'бахарь*

'коханець' [СРДГ, I, с. 19]. СБГ подає лексеми *'бахур*, *'бахурь* 'ловелас, розпусник', 'позашлюбний син', 'хлопчак, дитина', 'єврейська дитина', *'бахурка* 'розпусниця', *'бахурча* 'позашлюбний син', 'хлопчак, дитина', *'бахурня* 'діти, дівтора, дітлахи', *'бахурувати* 'перелобствувати', *'бахуруватий* 'охочий до чужих жінок, ловелас' (останній номен супроводжується зазначенням локалізації – Черкаський повіт) [СБГ, I, с. 34]. СУМ фіксує слова *'бахур* 'розпусник; залицяльник, полюбовник' (із позначкою «лайливе»), 'позашлюбна дитина; байстрик' (із ремаркою «зневажливе»), 'хлопець; дитина' (із позначкою «діалектне»), *'бахурка* 'розпусниця; залицяльниця, полюбовниця' (із маркером «лайливе»), *'бахурня* 'діти, дівтора' (із позначкою «діалектне»), *'бахурувати* 'вести розпутне життя' (із ремарками «вульгарне» й «застаріле») [СУМ, I, с. 114].

Сема 'бабій, залицяльник' виражена такими іменниками: *'бабник* (89 н. пп.: 1-20, 22-49, 52-66, 68-83, 85-94), *'баб'ій* (5 н. пп.: 21, 36, 50, 51, 84), *'лі'зо'бабник* (1 н. п.: 67), *'бабол'уб'* (1 н. п.: 74). Синоніми наявні тільки у 2 говірках: у н. п. 36 – *'бабник* і *'баб'ій*, у н. п. 74 – *'бабник* і композит *'бабол'уб'*.

Для семи 'звідник, спокусник' у більшості н. пп. характерний номен *'бал'мут* (63 фіксації: н. пп. 2-8, 10-18, 23, 26, 28-39, 42, 43, 45-49, 52, 53, 55, 57-59, 61, 63-66, 68, 70, 72, 74-76, 78-82, 85, 88-90), який лексикографічні джерела подають із різними значеннями: 'той, хто сіє неспокій серед людей, підбурює на якісь учинки; бунтівник', 'той, хто залицяється до жінок, настирливо домагається взаємності в коханні; спокусник, зальотник', 'риба макрель; скумбрія' (останнє слово супроводжується ремаркою «діалектне») [СУМ, I, с. 94]; 'баламут, порушник душевного спокою, спокусник', 'знахар', 'риба: макрель, *Scombres scombrus*' [СБГ, I, с. 24]; 'шахрай, нечесний чоловік', 'пліткар', 'заколотник', 'чоловік, який спокушає жінок' [ЛС, с. 8]; 'оселедець' [ЧНН, I, с. 61]; 'плетун, говорун, витівник' [БПГ, с. 11]; *'баламут'* (разом із *'баламут'*) 'торба для годівлі коней', *'баламут'* 'нуд', 'банність', 'туга', 'тяга' [ОБГ, I, с. 41]; 'великий гречаний вареник, начинений товченою грушею' [ЛПГ, с. 28]; 'заколотник, той, хто сіє між людьми ворожнечу, чвари' [ЄР, с. 43]. Інші маніфестанти аналізованої семи є менш частотними: *'спокусник* (28 н. пп.: 9, 19, 20, 22, 24, 25, 27, 40, 41, 50, 51, 53, 54, 56, 60, 61, 67, 71, 76, 77, 83, 84, 86, 87, 91-94) (словотвірний варіант *'споку'с'ит'і'л'* – 2 н. пп.: 44, 62), *'бабник* (3 н. пп.: 63, 69, 73), *'зводник* (1 н. п.: 74), *'с'вод'н'а* (1 н. п.: 21), композит *'зума'з'вод* (1 н. п.: 1). Синоніми (по два номені) виявлено в 5 говірках.

Сема 'залицяльник' має вісім іменників-репрезентантів: *'кавал'ер* (56 н. пп.: 3-5, 10, 11, 13-16, 18-20, 24, 26, 27, 29, 32-35, 37, 40, 43, 45-47, 51, 55-60, 63, 64, 66, 68-77, 79, 80, 82, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 94) (фонетичний варіант *'кавал'ер* – 15 н. пп.: 12, 22, 23, 28, 30, 31, 42, 45, 48, 52-54, 83, 92, 93), *'же'ніх* (23 н. пп.: 6-8, 13, 17, 21, 22, 25, 40, 45, 49,

61-63, 65, 67, 73, 76, 78, 81, 86, 87, 89), *зали^ец'ал'ник* (8 н. пп.: 2, 9, 22, 36, 41, 50, 74, 84), *уха'жор* (5 н. пп.: 38, 44, 59, 74, 76), *загравач'* (1 н. п.: 39), *'парубок* (1 н. п.: 1), *ф'райер* (1 н. п.: 74). Окремі назви фіксують діалектні словники: *кавал'ер* 'тс', *же^мних* (*же^мних*) 'тс', *зали^ец'ал'ни^ек* 'тс', *уха'жор* 'тс', *ф'райер* (*х'райер*) 'тс' [ЛС, с. 27, 22, 25, 58]; *кавалер* 'парубок', 'залицяльник', 'молодий на весіллі', *женіх* 'неодружений молодий хлопець', 'парубок, який одружується', 'одружений молодий чоловік', *парубок* 'молодий хлопець, якому пора одружуватися', 'одружений чоловік', 'наймит' [АЗП, I, с. 202, 154; II, с. 29]; *каваліп'* (*кавал'іп'*) 'жених', 'кімнатна рослина, яка не цвіте', 'герань' [ОБГ, I, с. 333]; *кавалер* 'хлопець, що залицяється до дівчини' [ЄР, с. 68]; *кавалер* 'парубок, хлопець' [БПГ, с. 46]; *парубок* 'парубок, дорослий хлопець' [ГГ, с. 144].

Семі 'дівчина, до якої залицяються' притаманні чотирнадцять маніфестантів: іменники *н'і'в'еста* (63 н. пп.: 3-8, 10-13, 15-18, 20-23, 25, 26, 28-35, 37, 39, 40, 41, 43-48, 54, 55, 59, 61, 63, 65-69, 72, 73, 75, 77-79, 81, 82, 84, 86, 89, 91-94), *д'і'юка* (6 н. пп.: 1, 19, 38, 46, 49, 58) (і словотвірний варіант *д'і'виц'а* – 1 н. п.: 71), *зали^ец'ал'ниц'а* (5 н. пп.: 2, 9, 36, 50, 74), *при^еваба* (5 н. пп.: 9, 27, 53, 56, 90),

си^ем'нам'іа (4 н. пп.: 14, 24, 85, 88), *'л'уб'ка* (3 н. пп.: 57, 62, 76), *сно'куса* (2 н. пп.: 31, 80), *уха'жорка* (2 н. пп.: 59, 74), *'душка* (1 н. п.: 42), *кавал'ерка* (1 н. п.: 51), *'барі^еш'на* (1 н. п.: 76), субстантивований прикметник *наре^м'ч'ена* (1 н. п.: 52), словосполучення *сво'іа* *д'і'ч'іна* (5 н. пп.: 60, 64, 70, 83, 87).

Опис окремих найменувань на позначення рис характеру людини в українських східностепових говірках Південної Донеччини свідчить про те, що репрезентативний репертуар досліджуваних сем становить низки оцінних номенів – міжговіркових відповідників, які найчастіше поповнюються шляхом деривації. Номінація людини за поведінкою, вчинками відбувається переважно на рівні слова та словосполучення. У зазначеній групі найменувань в інших діалектних континуумах засвідчено маніфестанти сем із тотожною семантикою та репрезентанти, які мають відмінності на різних мовних рівнях.

Перспективним вважаємо вивчення аналізованих номінацій в ареальному аспекті, що дасть змогу детально розглянути чинники формування й динаміки набору відповідних мовних одиниць, простудіювати активні діалектотворчі процеси в українському східностеповому просторі.

СКОРОЧЕННЯ

н. п. – населений пункт

н. пп. – населені пункти

'тс' – те саме значення

СПИСОК ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

(усі населені пункти розташовані в Донецькій обл.)

1) с. Іскра Великоновосілівського району; 2) с. Червона Зірка Великоновосілівського району; 3) с. Новоукраїнка Великоновосілівського району; 4) с. Олексівка Великоновосілівського району; 5) с. Андріївка Великоновосілівського району; 6) м. Курахове Мар'їнського району; 7) смт Старо-михайлівка Мар'їнського району; 8) с. Комар Великоновосілівського району; 9) с. Федорівка Великоновосілівського району; 10) с. Успенівка Мар'їнського району; 11) с-ще Грабське Амвросіївського району; 12) с. Благодатне Амвросіївського району; 13) с. Катеринівка Мар'їнського району; 14) с-ще Новомиколаївка Волноваського району; 15) с. Обільне Старобешівського району; 16) с-ще Родники Амвросіївського району; 17) смт Велика Новосілка; 18) с-ще Новоукраїнка Мар'їнського району; 19) смт Оленівка Волноваського району; 20) с. Времівка Великоновосілівського району; 21) с. Микільське Волноваського району; 22) смт Старобешеве; 23) смт Войковський Амвросіївського району; 24) с-ще Урожайне Великоновосілівського району; 25) с. Новомайорське Великоновосілівського району; 26) смт Новотроїцьке Волноваського району; 27) с. Старомлинівка Великоновосілівського району; 28) м. Комсомольське Старобешівського району; 29) с. Василівка Амвросіївського району; 30) с. Новопетриківка Великоновосілівського району; 31) с-ще Степне Волноваського району; 32) с. Кирилівка Волноваського району; 33) с. Петрівське Старобешівського району; 34) с. Кумачове Старобешівського району; 35) с. Рибинське Волноваського району; 36) с. Красна Поляна Великоновосілівського району; 37) с. Старогнатівка Тельманівського району; 38) с. Вершинівка Тельманівського району; 39) с-ще Хлібодарівка Волноваського району; 40) с. Калініне Волноваського району; 41) смт Андріївка Тельманівського району; 42) с. Гранітне Тельманівського району; 43) с. Мічуріне Тельманівського району; 44) с. Черевківське Тельманівського району; 45) с. Кузнецово-Михайлівка Тельманівського району; 46) с. Котлярівське Тельманівського району; 47) с. Красівка Волноваського району; 48) с. Старомар'ївка Тельманівського району; 49) с. Нова Мар'ївка Тельманівського району; 50) с-ще Труженка Володарського району; 51) с-ще Привільне Волноваського району; 52) с. Кальчинівка Володарського району; 53) с. Малоянісоль Володарського району; 54) с. Назарівка Володарського району; 55) с. Кирилівка Володарського району; 56) с. Чермалик Тельманівського району; 57) с. Приморське Новоазовського району; 58) с. Свободне Тельманівського району; 59) с. Конькове Тельманівського району; 60) с. Новоокрасівка Володарського району; 61) с. Новоянісоль Володарського району; 62) с. Старченкове Володарського району; 63) с. Ксенівка Володарського району; 64) с. Сергіївка Володарського району; 65) с. Республіка Володарського району; 66) с. Октябр Новоазовського району; 67) с. Красноармійське Новоазовського району; 68) с. Козацьке Новоазовського району; 69) с. Лугове Володарського району; 70) с. Паниівка Володарського району; 71) с. Новогригорівка Володарського району; 72) смт Володарське; 73) с. Гнугове м. Маріуполя; 74) с. Заїченко Новоазовського району; 75) с. Митьково-Качкарі Новоазовського району; 76) с. Захарівка Першотравневого району; 77) с. Суженка Володарського району; 78) с. Бойове Володарського району; 79) смт Старий Крим м. Маріуполя; 80) с. Стародубівка Першотравневого району; 81) с. Бердянське Першотравневого району; 82) с-ще Агробаза Першотравневого району; 83) с. Широкине Новоазовського району; 84) с. Безіменне Новоазовського району; 85) м. Новоазовськ; 86) с. Комишувате Першотравневого району; 87) с-ще Дем'янівка Першотравневого району; 88) смт Мангуш (Першотравневе); 89) с. Іллічівське Першотравневого району; 90) смт Седове Новоазовського району; 91) с-ще Бабах-Тарама Першотравневого району; 92) с. Урзуф Першотравневого району; 93) смт Ялта Першотравневого району; 94) с. Мелекіне Першотравневого району.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : у 3 т. / [ред. кол. : І. Г. Матвіяс, І. О. Варченко та ін.]. – Т. 3. Ч. 1 : Слобожанщина, Донеччина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 2001. – С. 1–36; 144 карти.
2. Дроботенко В. Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. Ю. Дроботенко ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 23 с.
3. Загнітко Н. Г. Назви їжі, напоїв у східноstepових говірках Донеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Г. Загнітко ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2011. – 21 с.
4. Клименко Н. Б. Назви одягу в східноstepових говірках Донеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Б. Клименко ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.
5. Кушмет М. Фонетичні особливості сільськогосподарської лексики донецьких говірок / Марія Кушмет // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т ; наук. ред. А. П. Загнітко]. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Вип. 24. – С. 186–189.
6. Ліпкевич І. Г. Міжговіркові відповідники в рибальській лексиці Нижньої Наддніпрянщини / І. Г. Ліпкевич // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 63–67.
7. Сіденко Н. П. Географічна апелятивна лексика східноstepових говірок Центральної Донеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. П. Сіденко ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 22 с.
8. Тарасенкова С. Назви осіб за спорідненістю в донецьких східноstepових говірках / Світлана Тарасенкова // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / Донецький держ. ун-т ; наук. ред. А. П. Загнітко]. – Донецьк : ДонДУ, 2000. – Вип. 6. – С. 268–271.
9. Фроляк Л. Д. Ботаническая лексика украинских говоров Северного Приазовья : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / Л. Д. Фроляк ; Ин-т языковедения имени А. А. Потебни АН УССР. – К., 1988. – 17 с.

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АЗП – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1. – 354 с. ; Т. 2. – 458 с.
- БПГ – Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський. – Хмельницький : Ред.-вид. відділ, 1991. – 116 с.
- ГГ – Гуцульські говірки : короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.
- ЄР – Євтушок О. М. Короткий словник говірок Рівненщини // Євтушок О. М. Вивчення лексики говірок Рівненщини : [навч. посіб.] / О. М. Євтушок. – Рівне, 1997. – С. 38–138.
- ЛПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
- ЛС – Леснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини : людина та її риси / В. В. Леснова. – Луганськ : Шлях, 1999. – 76 с.
- МСБГ – Матеріали до словника буковинських говірок / [відп. ред. В. А. Прокопенко]. – Чернівці, 1971–1979. – Вип. 1–6.
- ОБГ – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1. – 495 с.
- ПЛ – Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок / П. С. Пиртей ; [упорядкування й підготовка до друку Є. Д. Турчин]. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.
- СБГ – Словарь української мови : у 4 т. / [упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Грінченко]. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1. – 1996. – 496 с.
- СП – Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини : навч. посіб. / А. Т. Сизько. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1990. – 99 с.
- СРДГ – Словарь русских донских говоров : в 3 т. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1975–1976. – Т. 1. – 1975. – 200 с.
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. / [ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1. – 1970. – 799 с. ; Т. 4. – 1973. – 839 с.
- ЧНН – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1. – 324 с. ; Т. 2. – 371 с. ; Т. 3. – 303 с. ; Т. 4. – 261 с.

© Дворянкін В. О., 2013

Дата надходження статті до редколегії 26.03.2013 р.

ДВОРЯНКІН Віктор Олександрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Маріупольського державного університету, м. Маріуполь.

Коло наукових інтересів: діалектна лексикологія, лінгвістична географія.